

Жобаны Еуропалық
Одақ қаржыландырады

ҰХДБИ

INSTITUTE FOR
WAR & PEACE REPORTING

I W P R

ИНСТИТУТ РЕПОРТАЖЕЙ ВОЙНЫ И МИРА

White Paper

Бұл жарияланымды Еуропалық Одақ қаржыландырады. Оның мазмұнына тек IWPR жауапты және ол міндетті түрде Еуропалық Одақтың көзқарасын білдірмейді.

2026

Автор: Айгерім Құсайынқызы

БОСТАНДЫҚҚА ШЫҚҚАННАН КЕЙІНГІ ӘЙЕЛДЕРДІҢ РЕИНТЕГРАЦИЯСЫ:

кедергілер, табыс факторлары және Қазақстан
Республикасындағы пробацияны күшейту шаралары

Автор туралы

Айгерім Құсайынқызы — конституциялық құқық, теңдік қағидаттары және мемлекеттік гендерлік саясаттың іске асуы тоғысқан тұсындағы гендерлік сарапшы әрі заңгер-зерттеуші. Ол *Maqsut Narikbayev University*-де (Астана, Қазақстан Республикасы) Senior Lecturer ретінде қызмет жасайды және білім беру сапасын қамтамасыз ету мен академиялық менеджментке тікелей атсалысады (курстарды әзірлеу, бағалау жүйелері, ішкі регламенттер мен рәсімдер).

Зерттеу күн тәртібінің өзегінде — кемсітпеуге қарсы құқықтық тетіктер, бас бостандығынан айыру орындарынан босап шыққан әйелдердің қоғамға қайта қосылуы, сондай-ақ цифрлық құқықтар мен онлайн ортадағы гендерлік сипаттағы зорлық-зомбылық. Кәсіби тәжірибесінде ол академиялық талдауды қолданбалы жобалармен ұштастырып, нақты өлшенетін әлеуметтік нәтиже беруге бағытталған тренинг модульдері мен институттар/серіктестер үшін ұсынымдар әзірлейді.

«Мой дом» халыққа әлеуметтік көмек көрсету және дамыту орталығы» қоғамдық бірлестігі туралы

«Мой дом» халыққа әлеуметтік көмек көрсету және дамыту орталығы» қоғамдық бірлестігінің негізгі миссиясы — әйелдер қауымын жұмылдыру, әйел құқықтары, гендерлік теңдік, әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту бағытында ағартушылық жұмыс жүргізу, сондай-ақ әйелдер мен қыздарға қатысты зорлық-зомбылықтың алдын алу және оны болдырмау.

Ұйым 20 жылдан бері стигма мен кемсітушілікке ұшыраған әйелдерге қолдау көрсетіп, зорлық-зомбылық көрген әйелдер мен балаларға көмек берудің нақты әрі жұмыс істейтін тетіктерін қалыптастырып келеді.

«Мой дом» ҚБ ерекше назар аударатын бағыттардың бірі — зардап шеккендерге қызмет көрсететін мемлекеттік және үкіметтік емес құрылымдар арасындағы жолдау жүйесін және сектораралық өзара іс-қимылды орнықты дамыту. 2014 жылдан бері әйелдер мен балаларына арналған дағдарыс орталығы жұмыс істейді. Бұл — жеке екі қабатты ғимарат форматындағы мамандандырылған инфрақұрылым. Орталық зорлық-зомбылық пен өмірлік дағдарыс жағдайында қалған әйелдерге кешенді көмек көрсетеді.

Ұйымның басым бағыттарының қатарында әлеуметтік тәуекелдердің алдын алу да бар. Атап айтқанда, отбасының ажырасуы, әлеуметтік жетімдік, сондай-ақ отбасындағы дағдарыстарға алып келетін факторларды азайтуға бағытталған бастамалар жүзеге асырылады.

Негізгі жұмыс бағыттарының бірі — зорлық-зомбылықтың әртүрлі түрін бастан өткерген әйелдер мен қыздарды сүйемелдеу. Бұған құқық қорғау органдары өкілдері тарапынан жасалған зорлық-зомбылық жағдайлары да кіреді. Сонымен қатар ұйым қиын өмірлік жағдайға тап болған әйелдерге, бас бостандығынан айыру орындарынан босап шыққан әйелдерге және қоғам тарапынан стигмаға ұшырайтын өзге де әйелдер топтарына қолдау көрсетеді.

Сонымен бірге ұйым кәсіби мақсатты аудиториялармен де жұмыс істейді: сот

қызметкерлері, құқық қорғау органдары, прокуратура және әлеуметтік қорғау мекемелерінің мамандары гендерлік зорлық-зомбылықтың алдын алу және оған ден қою бағытындағы жұмысқа тартылады.

Ұйымның институционалдық қатысу және адвокация саласында мол тәжірибесі бар. Команда ҚР Ішкі істер министрлігі мен Отбасы-демографиялық саясат жөніндегі ұлттық комиссия жанындағы ведомствоаралық кеңестер мен жұмыс комиссияларының құрамында ұсынылған.

Сондай-ақ ұйым Іскер әйелдер қауымдастығының жұмысына қатысады, Қазақстандағы БҰҰ-Әйелдер құрылымының Азаматтық қоғам консультативтік тобының және ҚР Дағдарыс орталықтары одағының мүшесі болып табылады.

Ұйым қызметкерлері Ұлттық алдын алу тетігінің және қалалық комиссиялардың жұмысына да тартылған. Бұл мемлекеттік мүдделі тараптармен диалогты күшейтіп, адам құқықтарын ілгерілетуге және кемсітушілік тәжірибелеріне қарсы іс-қимыл жасауға мүмкіндік береді.

IWPR ТУРАЛЫ

IWPR (Соғыс пен бейбітшілікті баяндау институты) қақтығыс, дағдарыс немесе өтпелі кезеңдегі елдерде жергілікті халықтың дауысын күшейтіп, оң өзгерістерге жол ашады. Жеккөрінішті тіл мен үгіт-насихат белең алып, журналистер мен азаматтық белсенділер шабуылға ұшыраған кезде, IWPR сенімді ақпарат таратып, қоғам үшін маңызды қоғамдық пікірталастарды қолдайды. Жаңа жалған ақпарат түрлері әлеуметтік араздықты күшейтіп, цифрлық қауіпсіздікке қатер төндіріп, журналистерге шабуылдарды жиілетіп жатқан қазіргі заманда **IWPR-дың жергілікті дауыстарды қолдау миссиясы бұрынғыдан да маңызды бола түсті.** IWPR-дың негізгі қызметі журналистер мен азаматтық қоғам өкілдерінің қауымдастықты ақпараттандыруына, ағартуына және жұмылдыруына мүмкіндік беру арқылы сенімді, бейтарап ақпарат ағынын күшейту. IWPR қоғамның өз шешімін өзі табуына көмектеседі, есептілік, сөз бостандығы және адам құқықтары үшін репортаж жасау мен адвокаттық қызмет жүргізу қабілетін арттыру арқылы жергілікті әлеуетті нығайтады.

ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚ ТУРАЛЫ

Еуропалық Одақ — Еуропаның 27 елінен тұратын экономикалық және саяси одақ. Ол — адамның қадір-қасиетін құрметтеу, теңдік, заң үстемдігі және адам құқықтары, соның ішінде азшылықтардың құқықтарын құрметтеу құндылықтарына негізделген. Қоғам, ашықтық пен тиімді басқаруды, тұрақты дамуды жәрдемдеу үшін әжімнің пайдасына орай жанжалды, демократиялық және бейбіт түрде шешуді мақсат етеді.

МАЗМҰНЫ

- 02 Автор туралы
- 03 «Мой дом» халыққа әлеуметтік көмек көрсету және дамыту орталығы» қоғамдық бірлестігі туралы
- 05 IWPR ТУРАЛЫ
- 06 Еуропалық Одақ туралы
- 08 1. Кіріспе
 - 11 1.1. Құжаттың мақсаты
 - 12 1.2. Әдіснама
 - 13 1.3. Зерттеу объектісі
 - 14 1.4. Деректерді жинау және талдау
 - 18 1.5. Қатысушылар көрсеткен бостандыққа шыққаннан кейінгі тәуекелдер
 - 19 1.6. Жоғары деңгейдегі ұсынымдар
- 22 2. Контекст және құқық қолдану мәселесі
 - 22 2.1. Бостандыққа шыққан адамдарды әлеуметтендіру жөніндегі заңнамалық талаптар (Қазақстан Республикасының «Пробация туралы» Заңы логикасында)
 - 26 2.2. Құқыққолдану проблемасы
 - 28 2.3. Деректерді талдау
- 34 3. Ұсынылатын шаралар
- 46 Қорытынды

1. Кіріспе

Қазақстан Республикасындағы пенитенциарлық жүйеде қылмыстық-атқару жүйесі мекемелері мен тергеу изоляторларында отырған адамдардың саны едәуір. Бұл ресоциализация және бостандыққа шыққаннан кейінгі сүйемелдеу тетіктеріне тұрақты сұраныс бар екенін көрсетеді.

Конституцияның 30 жылдығына байланысты рақымшылық туралы заң жобасын талқылау кезінде медиада қылмыстық-атқару жүйесінің 63 мекемесі мен 16 тергеу изоляторында «40 мыңнан астам адам» [ұсталатыны](#) айтылды. Оның ішінде «33 мыңы — сотталғандар, 7 мыңы -тергеу қамауындағы адамдар» екені көрсетілді».

Сонымен қатар пробациялық бақылау саласына да айтарлықтай жүктеме түсіп отыр. 2023 жылдың соңында ашық дереккөздерде ИМ-ге [сілтеме](#) жасала отырып, пробация қызметінің есебінде 28 463 адам тұрғаны хабарланды. 2025 жылғы жария ақпараттарда да есепте тұрғандар саны шамамен 27,9 мың адам деп [көрсетіледі](#).

Бұл саладағы негізгі құқықтық негіз — Қазақстан Республикасының «[Пробация туралы](#)» Заңы. Заң пробацияны адамның мінез-құлқын түзетуге және құқық бұзушылықтардың алдын алуға бағытталған бақылау және әлеуметтік-құқықтық сипаттағы жеке айқындалатын шаралар мен қызмет түрлерінің жүйесі ретінде [бекітеді](#). Бұл жүйе бас бостандығынан айыру орындарынан оралған адамдарды да қамтиды.

Сондықтан пробацияның құқықтық логикусын тек қадағалау деп түсінуге болмайды. Заң шығарушының ұстанымы бойынша, пробация — бақылау мен әлеуметтік-құқықтық қолдаудың үйлесімі. Яғни ол қайталама қылмыстың алдын алуға бағытталған құқықтық саясат құралы ретінде қарастырылуы тиі.

**БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУ ОРЫНДАРЫНАН БОСАП ШЫҚҚАН
ӘЙЕЛДЕРДІҢ РЕИНТЕГРАЦИЯСЫ КЕШЕНДІ САЛА РЕТІНДЕ ҚАРАСТЫРЫЛУЫ
ҚАЖЕТ. БҰЛ САЛАДА БІРНЕШЕ БАҒЫТ ӨЗАРА ТОҒЫСАДЫ:**

адам құқықтарының кепілдіктері тұрғын үйге, еңбекке, медициналық-
әлеуметтік көмекке қол жеткізу, кемсітушіліктен қорғалу;

қылмыстық-атқару саясатының мақсаттары
адамды түзету және қайталама қылмыстың алдын алу;

мемлекеттің әлеуметтік бейімдеу тетіктерін қамтамасыз ету жөніндегі
міндеттері бостандыққа шыққан адамдардың қоғамға қайта қосылуына
нақты әрі тиімді қолдау көрсету.

**ТҰРАҚТЫ РЕИНТЕГРАЦИЯҒА КЕДЕРГІ КЕЛТІРЕТІН ФАКТОРЛАР ҚҰҚЫҚТЫҚ
ТҰРҒЫДАН ЕКІ ДЕҢГЕЙДЕ КӨРІНЕДІ: БІРІНШІДЕН, ҚҰҚЫҚТАР МЕН
ҚЫЗМЕТТЕРГЕ ҚОЛ ЖЕТКІЗУДІ ШЕКТЕЙТІН ТОСҚАУЫЛДАР РЕТІНДЕ;
ЕКІНШІДЕН, АДАМДЫ ҚАЙТАДАН ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕНІҢ
ШЕҢБЕРІНЕ ТАРТУ ҚАУПІН АРТТЫРАТЫН КРИМИНОГЕНДІК ТӘУЕКЕЛДЕР
РЕТІНДЕ. ОЛАРДЫҢ ҚАТАРЫНА МЫНАЛАР ЖАТАДЫ:**

тұрғын үй тапшылығы, тіркеу мен құжаттардың болмауы
бұл іс жүзінде жұмысқа орналасуға және әлеуметтік
қызметтер алуға жолды бөгейді;

соттылыққа байланысты еңбек нарығындағы кемсітушілік
тәжірибелері бұл жұмыспен қамтылуға тең қол
жеткізу мүмкіндігін іс жүзінде шектейді;

отбасылық байланыстардың үзілуі және қолдаудан айырылу
оның ішінде балалармен қарым-қатынас орнату мәселелері;

түрме тәжірибесінің психологиялық салдары және психикалық
денсаулық саласындағы осалдық бұл қолжетімді
медициналық-әлеуметтік қызметтердің болуын талап етеді;

тәуелділіктер қайталама құқық бұзушылық пен әлеуметтік әлсіздікті
күшейтетін фактор ретінде.

Әйелдердің бас бостандығынан айыру орындарындағы және бостандыққа шыққаннан кейінгі денсаулығын қорғауға арналған халықаралық салалық [нұсқаулықтар](#) әйел-сотталғандар арасында психикалық денсаулыққа қатысты мәселелердің кең таралғанын атап көрсетеді. Сондай-ақ мекемеден қоғамға оралу кезеңінде әлеуметтік және медициналық көмектің үздіксіз болуы ерекше маңызды екені айтылады.

2025 жылы Конституцияның 30 жылдығына орай жарияланған рақымшылық бастапқыда 15 мыңға дейін адамды қамтуы мүмкін шара ретінде [бағаланды](#). Бұл шара бас бостандығынан босатуды да, жаза мерзімін қысқартуды да көздеді.

ИИМ [деректеріне](#) сәйкес, 2025 жылғы қазан айындағы жағдай бойынша 1770 сотталған адам бас бостандығынан айыру орындарынан босап шыққан. Олардың ішінде 135 әйел бар. Тағы 2240 адамның жаза мерзімі қысқартылған. Сонымен қатар пробация қызметінің есебінде тұрған 2507 адам жазадан босатылған.

2026 жылғы қаңтардағы ақпарат [бойынша](#), рақымшылық аясында 2 мыңнан астам адам босатылып, 11 мыңнан астам адамның жаза мерзімі қысқартылғаны хабарланды.

Құқықтық тұрғыдан рақымшылық — гуманизм актісі әрі қылмыстық саясаттың бір құралы. Алайда оның әлеуметтік тиімділігі екінші контурға тікелей байланысты: пробация жүйесі мен ведомствоаралық қызметтер заңда көзделген әлеуметтік-құқықтық сүйемелдеуді нақты қамтамасыз етуге қаншалықты дайын? Әйтпесе құқықтық тәуекел туындайды: адам босатылады, формалды міндет орындалғандай көрінеді, бірақ қайталама қылмыстың алдын алу мақсаты толық жүзеге аспайды. Яғни жүйе **«босаттық — болды»** логикасынан әрі аса алмай қалуы мүмкін.

Қылмыстық-атқару жүйесіндегі адамдар санының ауқымын және пробация есебінде тұрғандардың едәуір үлесін ескерсек, реинтеграцияны, әсіресе әйелдердің реинтеграциясын, тек ведомстволық бақылау рәсімі ретінде қарастыру [жеткіліксіз](#).

Пробацияны «Пробация туралы» Заңның мәніне сай құқықтарды іске асыруға және қайталама қылмыстың алдын алуға бағытталған сектораралық құқықтық тетік ретінде түсіну қажет.

Практикалық деңгейде бұл бастапқы бейімделу кезеңінде құқықтық тұрғыдан нақты өлшенетін қолжетімділік нүктелеріне басымдық беруді білдіреді. Олар: құжаттар мен тіркеу; тұрғын үй; жұмысқа орналасу; медициналық-әлеуметтік көмек және кемсітушіліктен қорғау кепілдіктері.

1.1. Құжаттың мақсаты

Бұл құжат мемлекеттік органдарға адамның құқықтары мен қадір-қасиетін құрметтеу туралы конституциялық қағидатты іске асыруға, сондай-ақ бостандыққа шыққан әйелдердің тиімді ресоциализациясын қамтамасыз етуге жәрдемдесу мақсатында әзірленді.

Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде жүргізілген далалық зерттеу материалдарына, сараптамалық сұхбаттарға және мемлекеттік органдардың ресми жауаптарына сүйене отырып, құжатта постпенитенциарлық қолдаудың нәтижелілігін арттыруға және пробацияның әлеуметтік құрамдасын күшейтуге бағытталған нақты, өлшенетін және орындалатын практикалық шаралар ұсынылады.

Зерттеу құралы ақпаратты пайдаланудың құқыққа сай тәртібін нақты бекітеді: деректер жеке адамға қатысты араласу үшін емес, пробация тәжірибесін жетілдіру мақсатында тек жинақталған түрде пайдаланылады.

Атап айтқанда, сауалнамада: «Барлық деректер тек жинақталған түрде пайдаланылады...» деп көрсетілген. Сондай-ақ бұл деректердің «...ҚР Пробация қызметінің жұмысын жақсарту үшін...» қолданылатыны атап өтілген.

Осылайша, бұл White Paper жүйелі өзгерістерге бағытталған: қызметтердің қолжетімділігін арттыру, әкімшілік кедергілерді жою және пробацияның тек бақылау емес, әлеуметтік-құқықтық функцияларын да толық атқаруына мүмкіндік беретін ведомствоаралық тетіктерді орнықтыру.

1.2. Әдіснама

Осы жоба аясындағы зерттеу аумағы ретінде Қазақстан Республикасының Қарағанды облысы алынды. Бұл өңір пенитенциарлық және пробациялық инфрақұрылымға тұрақты жүктеме түсетін, сондай-ақ бас бостандығынан айыру орындарында болған және/немесе Пробация қызметінің есебінде тұрған әйелдерден тұратын мақсатты топ бар аумақ ретінде таңдалды.

Зерттеу екі институционалдық бағытты қамтыды:

қылмыстық-атқару жүйесі мекемелері және Пробация қызметі. Екінші бағыт бостандыққа шыққан әйелдерді сүйемелдеу және әлеуметтік-құқықтық сипаттағы жеке шараларды іске асыру мәселелеріне қатысты қарастырылды.

Әдіснамалық тәсіл әйелдердің соттылықтан кейінгі реинтеграциясына кедергі келтіретін факторлар мен заңнама нормаларын іске асырудағы проблемалар бойынша **White Paper** үшін дәлелді база қалыптастыруға бағытталды.

Зерттеу, атап айтқанда, босату рәсімдері мен одан кейінгі сүйемелдеу тетіктерін, Қазақстан Республикасының **«Пробация туралы»** Заңын қолдану тәжірибесін, соның ішінде 2022 жылғы өзгерістерді, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексімен байланысты рәсімдерді қамтыды.

1.3. Зерттеу объектісі

**ЗЕРТТЕУ ОБЪЕКТІСІ — БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУДАН
КЕЙІН ӘЙЕЛДЕРДІ РЕСОЦИАЛИЗАЦИЯЛАУ ПРОЦЕСІНЕ
ТАРТЫЛҒАН СУБЪЕКТІЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚ ҚОЛДАНУ
ТӘЖІРИБЕСІ БОЛДЫ. АТАП АЙТҚАНДА:**

- қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінің әкімшіліктері бостандыққа шығаруға дайындық, құжаттарды рәсімдеу, ақпарат беру және тиісті қызметтерге жолдауға жәрдемдесу бөлігінде;
- пробация қызметі есепке қою, әлеуметтік-құқықтық сипаттағы жеке шараларды әзірлеу және іске асыру, сондай-ақ ведомствоаралық бағыттау бөлігінде;
- өзге де байланысты мемлекеттік субъектілер құқық қорғау органдары мен прокуратура — қадағалау, үйлестіру және анықталған проблемаларға ден қою тәжірибесі бөлігінде.

Зерттеу пәні бұрын сотталған әйелдердің қоғамға қайта қосылуына кедергі келтіретін факторларды қамтыды. Олардың қатарында тұрғын үй, тіркеу, құжаттар, жұмысқа орналасу, қызметтерге қол жеткізу, стигма және қайталама құқық бұзушылық тәуекелдері бар.

Сонымен қатар зерттеу осы кедергілерді еңсерудегі құқықтық олқылықтарды да қарастырды: реттеудегі кемшіліктер, құқықтық нормалардың жеткілікті айқын болмауы, рәсімдердің өзара үйлеспеуі және міндеттердің формалды түрде орындалуы.

1.4 Деректерді жинау және талдау

Реинтеграцияның әлеуметтік және институционалдық-құқықтық қырларын зерделеу үшін дереккөздерді триангуляциялауға негізделген аралас зерттеу әдіснамасы қолданылды. **Зерттеу үш негізгі дерек көзіне сүйенді:** сауалнама, сұхбат және мемлекеттік органдардың ресми жауаптары.

Сандық компонент: сауалнама.

Үш ай ішінде N=200 әйелге құрылымдалған сауалнама жүргізілді.

Олардың қатарында:

- бас бостандығынан айыру орындарында болған әйелдер;
- Қарағанды облысы Пробация қызметінің есебінде тұрған әйелдер бар.

Сауалнама бостандыққа шыққаннан кейінгі сәтті интеграцияға ықпал ететін факторларды анықтауға бағытталды. Атап айтқанда, құжаттар мен тіркеуге қол жеткізу, тұрғын үй жағдайы, жұмыспен қамтылу, әлеуметтік және медициналық қызметтерге қолжетімділік, Пробация қызметімен өзара іс-қимыл тәжірибесі және әлеуметтік-құқықтық сипаттағы жеке шаралардың тиімділігіне қатысты қабылдау деңгейі зерттелді.

Сапалық компонент:

жартылай құрылымдалған сұхбаттар және тереңдетілген сауалнамалар.

Сонымен қатар мүдделі мемлекеттік органдардың өкілдерімен сараптамалық сұхбаттар жүргізілді. **Сұхбатқа бөлімше басшылары мен бейінді мамандар деңгейіндегі өкілдер қатысты. Атап айтқанда:**

- пенитенциарлық жүйе / ҚАЖК өкілдері;
- пробация қызметі;
- прокуратура органдары;
- құқық қорғау органдары.

Сұхбаттар бостандыққа шығару және одан кейінгі сүйемелдеу рәсімдерінің іс жүзінде қалай жүретінін, әлеуметтік-құқықтық сипаттағы жеке шаралардың қалай іске асатынын, ведомствоаралық алшақтықтарды, ресурстық шектеулерді және шешім қабылдаудағы дискреция аймақтарын анықтауға мүмкіндік берді.

Сондай-ақ сұхбаттар **«Пробация туралы»** Заң талаптарының формалды қолданылатын типтік жағдайларын айқындауға жағдай жасады.

Құжаттық компонент:

мемлекеттік органдарға ресми сұрау салу және олардың жауаптары.

Проблемалық мәселелерді нақтылау және оларды құқықтық тұрғыдан бекіту мақсатында мүдделі ведомстволармен ресми хат алмасу жүргізілді. Оның нәтижесінде мемлекеттік органдардан жазбаша жауаптар алынды. Бұл жауаптар дербес дерек көзі ретінде пайдаланылып, құқық қолдану тәжірибесіне қатысты мемлекеттік органдардың ресми ұстанымын тіркеуге мүмкіндік берді. Ресми ұстанымдарды эмпирикалық деректермен салыстыру негізінде бірқатар мәселелер анықталды. **Атап айтқанда:** заңнамадағы олқылықтар; жекелеген құқықтық нормалардың жеткілікті айқын болмауы; заңға тәуелді реттеудің кемшіліктері мен ведомстволық рәсімдердің толық үйлеспеуі.

Аналитикалық өңдеу және құқықтық саралау

ТАЛДАУ ЭМПИРИКАЛЫҚ НӘТИЖЕЛЕРДІ НОРМАТИВТІК ТАЛАПТАРМЕН САЛЫСТЫРУҒА НЕГІЗДЕЛДІ, Яғни DE JURE ЖӘНЕ DE FACTO ЖАҒДАЙЛАРЫ ҚАТАР ҚАРАСТЫРЫЛДЫ. ТАЛДАУ МЫНАЛАРДЫ ҚАМТЫДЫ:

сауалнама нәтижелері бойынша сипаттамалық статистика негізгі кедергілердің жиілігі мен үлесі;

сұхбаттарды тақырыптық кодтау құқық қолдану тәжірибесіндегі орнықты үлгілер мен «тар тұстарды» анықтау;

анықталған проблемаларды құқықтық тұрғыдан саралау. Олар мына санаттар бойынша қарастырылды: реттеудегі олқылықтар; құқықтық нормалардың жеткілікті айқын болмауы; нормативтік құқықтық актілер мен рәсімдердің өзара үйлеспеуі; құқық қолданудағы кемшіліктер, оның ішінде шаралардың формалды сипат алуы және ведомствоаралық бағыттау жүйесінің болмауы.

Осы әдіснаманың нәтижесінде **White Paper** үшін дәлелді база қалыптастырылды және пробация мен пенитенциарлық жүйе субъектілерінің құқық қолдану тәжірибесін өзгертуге бағытталған, құқықтық тұрғыдан іске асыруға болатын ұсынымдар әзірленді.

Респонденттердің зерттеуге қатысуы ерікті түрде жүзеге асырылды. Ақпараттандырылған келісім, құпиялылық және деректерді иесіздендіру қамтамасыз етілді. Сұрақтар бейтарап түрде құрастырылды, ал респонденттерге жекелеген сұрақтарға жауап бермеу құқығы ешқандай салдарсыз берілді.

Сауалнама материалдары бостандыққа шыққан әйелдердің реинтеграциясы бір ғана факторға емес, өзара байланысты шарттардың бірізділігіне тәуелді екенін көрсетеді. **Мемлекеттік жүйе бұл шарттарды біртұтас бағыт-бағдар ретінде қамтамасыз етуі тиіс:** құжаттарды қалпына келтіру және тіркеу, қызметтерге қол жеткізу, қауіпсіз баспана, заңды табыс, жұмыспен қамтылу, денсаулық пен психологиялық орнықтылық, сондай-ақ қажет болған жағдайда және қауіпсіздік талаптарын ескере отырып, отбасылық мәселелерді шешу.

Құқық қорғау тұрғысынан бұл — стигма мен кемсітусіз базалық әлеуметтік құқықтар мен кепілдіктерге қол жеткізу мәселесі. Құжаттар мен тіркеу болмаған жағдайда қызметтерге нақты қол жеткізу жиі формалды сипатта қалады: адамда «құқық бар», бірақ ол оны іс жүзінде пайдалана алмайды.

Мұндай жағдай әйелді өмір сүрудің бейресми тетіктеріне сүйенуге мәжбүр етеді: тұрақсыз баспана, бейресми жұмыс, уақытша және қорғалмаған табыс көздері. Бұл оның қайтадан осал жағдайға түсу қаупін арттырып, тұрақты әлеуметтік байланыстардан айырылуына әкелуі мүмкін.

Алғашқы 30–90 күндік кезеңнің маңызы ерекше. Дәл осы уақытта бейімделу траекториясы қалыптасады. Сауалнама бұл өтпелі кезеңге дайындық деңгейінің әртүрлі екенін және әйелдерге жүйелі сүйемелдеу қажет екенін көрсетеді.

Жауап нұсқаларының ішінде мынадай тұжырымдар тікелей көзделген:

«ИӘ, ӘКІМШІЛІКТІҢ КӨМЕГІМЕН»
«ЖОҚ, НЕДЕН БАСТАРЫМДЫ БІЛМЕЙМІН»
«ЖОҚ, БҰЛ ТУРАЛЫ ОЙЛАМАЙМЫН»

Бұл жауаптар жай ғана эмоциялық пікір емес, құқық қолдану тәуекелінің Құқықтық тұрғыдан бұл жағдай көмек көрсетудің рәсімдік айқындығы жеткіліксіз екенін көрсетеді. Ресоциализацияға жәрдемдесу және қайталама қылмысты азайту мақсаты заң жүзінде бекітілгенімен, оның нақты нәтижесі адамда «бірінші күннен бастап» көмек алуға болатын қолжетімді, түсінікті және басқарылатын тетіктің бар-жоғына байланысты.

Құқықтық тұрғыдан бұл жағдай көмек көрсетудің рәсімдік айқындығы жеткіліксіз екенін көрсетеді. Ресоциализацияға жәрдемдесу және қайталама қылмысты азайту мақсаты заң жүзінде бекітілгенімен, оның нақты нәтижесі адамда «бірінші күннен бастап» көмек алуға болатын қолжетімді, түсінікті және басқарылатын тетіктің бар-жоғына байланысты.

«Неден бастарымды білмеймін» деген жауап іс жүзінде адам қолдау бағытын көрмейтінін немесе түсінбейтінін білдіреді. Яғни ол кім уәкілетті екенін, қайда жүгіну керегін, қандай тәртіппен, қандай мерзімде, қандай құжаттармен бару қажет екенін және сүйемелдеудің нақты нәтижесі қандай болатынын білмейді.

Демек, бұл постпенитенциарлық сүйемелдеудің міндетті элементі ретінде регламенттелген кейс-менеджментті енгізу қажеттігін дәлелдейді.

1.5. Қатысушылар көрсеткен бостандыққа шыққаннан кейінгі тәуекелдер

Зерттеу құралы бостандыққа шыққаннан кейін туындауы мүмкін негізгі қиындықтарды тікелей тіркейді. Сауалнамада бірнеше жауап нұсқасын таңдау мүмкіндігі берілген. **Атап айтқанда, анкета мынадай ықтимал кедергілерді қамтиды:** тұрғын үй іздеу; жұмыс табу; тіркеуге тұру және құжаттарды қалпына келтіру; қоғам тарапынан қабылдану; отбасымен қайта қосылу; психологиялық сенімсіздік.

МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАР ҮШІН БҰЛ ТІЗІМНІҢ ӨЗІ ҒАНА ЕМЕС, ОНЫҢ ҚҰҚЫҚ ҚОЛДАНУ ТҰРҒЫСЫНДАҒЫ МӘНІ ДЕ МАҢЫЗДЫ:

Құжаттар мен тіркеу — қызметтерге қол жеткізудің бастапқы нүктесі. Егер бұл кезеңнен өту мүмкін болмаса, басқа кепілдіктердің көпшілігі іс жүзінде қолжетімсіз болып қалады.

Тұрғын үй мен табыс — тұрақтылықтың негізгі шарттары. Олар болмаған жағдайда әйелдің қайта виктимизацияға ұшырау, қауіпсіз емес ортаға тәуелді болып қалу қаупі артады.

Қоғамның қабылдауы, яғни стигма — бір ғана әкімшілік өкіммен жойыла салатын фактор емес. Ол ұзақ мерзімді ақпараттық, институционалдық және әлеуметтік жұмысты талап етеді.

Отбасылық мәселелер жеке тәсілді қажет етеді. Байланыстарды қалпына келтіру тек қауіпсіздік сақталған және балалардың мүдделері ескерілген жағдайда ғана мүмкін.

Психологиялық орнықтылық — «қаласа көрсетілетін» қосымша қызмет емес. Бұл өмірлік жоспарды сақтаудың, жұмыспен қамтылудың және сүйемелдеуші қызметтермен тұрақты өзара іс-қимыл орнатудың маңызды шарты.

1.6. Жоғары деңгейдегі ұсынымдар

1) Бостандыққа шыққаннан кейінгі алғашқы 90 күнге арналған бірыңғай сүйемелдеу бағытын енгізу

Мемлекет әйелдерді жекелеген ведомстволарға бір реттік жолдаумен шектелмеуі тиіс. Оның орнына келісілген, түсінікті және нәтижеге бағытталған бірыңғай сүйемелдеу бағыты қажет.

Бұл бағыт мыналарды қамтуы керек: қажеттіліктерді бастапқы бағалау; нақты іс-қимыл жоспарын әзірлеу; рәсімдерден өтуді бақылау; әр кезең бойынша ең төменгі орындау мерзімдерін белгілеу.

Сауалнамада әйелдердің бір бөлігіне «неден бастау керегін» түсіндіретін көмек қажет екені анық көрінеді. Сондықтан сүйемелдеу бостандыққа шыққан алғашқы күндерден бастап қолжетімді болуы және формалды есеп үшін емес, нақты нәтижеге жұмыс істеуі керек.

2) Құжаттар мен тіркеу — бірінші кезектегі құқықтық қадам

Құжаттарды қалпына келтіруді және тіркеу мәселесін шешуді жеделдету міндетті ведомствоаралық рәсім ретінде бекітілуі тиіс. Бұл басымдықтың негізі сауалнамада тікелей көрсетілген «тіркеу, құжаттарды қалпына келтіру» тәуекелімен байланысты. Құжат пен тіркеу болмаған жағдайда әйелдің басқа қызметтерге қол жеткізуі іс жүзінде тежеледі.

Сондықтан сүйемелдеуге жауапты нақты маманды бекіту және талаптардың бірыңғай пакетін әзірлеу ұсынылады. Бұл қайта-қайта өтініш беруді, әр органға жеке баруды және әйелдің бір жүйенің ішінде «шеңбер бойымен жүруін» болдырмауға мүмкіндік береді.

3) Жұмыспен қамту және заңды табыс — кеңес берумен шектелмейтін, нақты өлшенетін нәтиже

Сауалнамада «жұмыс іздеу» бостандыққа шыққаннан кейін күтілетін негізгі қиындықтардың бірі ретінде тікелей көрсетілген. Сондықтан бұл бағыттағы шаралар өткізілген әңгімелесу немесе берілген кеңес саны бойынша емес, нақты нәтижеге қарай бағалануы тиіс. **Негізгі өлшемдер мыналар болуы қажет:** жұмысқа орналасу фактісі; кәсіби оқытуға немесе қайта даярлауға қатысуы; жұмысты белгілі бір уақыт аралығында сақтап қалуы; заңды және тұрақты табысқа қол жеткізуі.

Ол үшін әйелді жай ғана жұмыспен қамту орталығына жолдау жеткіліксіз. Нәтижеге дейін сүйемелдеу, жұмыс берушілермен жүйелі байланыс орнату және соттылыққа байланысты стигманы азайтатын тетіктер қажет. Әйтпесе «кеңес берілді» деген белгі қағазда бар, ал әйелдің өмірінде табыс көзі жоқ болып қала береді.

4) Тұрғын үй: қауіпсіздік пен тұрақтылықтың негізгі шарты

Сауалнамада «тұрғын үй іздеу» негізгі тәуекелдердің бірі ретінде көрсетілгенін ескере отырып, бостандыққа шыққаннан кейінгі алғашқы 30–90 күнге арналған уақытша шешімдер қажет. Бұған әлеуметтік және дағдарыс орталықтарындағы орындар, серіктес ұйымдар ұсынатын уақытша баспана және басқа да қауіпсіз орналастыру тетіктері кіруі мүмкін.

Сонымен қатар уақытша баспанадан тұрақты тұру орнына өтудің түсінікті әрі алдын ала белгіленген механизмі болуы тиіс.

Тұратын орны болмаған жағдайда пробациялық бақылауды орындау объективті түрде қиындайды. Бұл әйелдің қайтадан осал жағдайға түсу қаупін арттырып, тұрақты бейімделу мүмкіндігін әлсіретеді.

5) Медициналық және психологиялық көмек — постпенитенциарлық қолдаудың стандартты модулі

Сауалнамада «психологиялық сенімсіздік» бостандыққа шыққаннан кейін күтілетін қиындықтардың бірі ретінде көрсетілген. Демек, медициналық және психологиялық қажеттіліктерді бастапқы скринингтен өткізу, сондай-ақ бейінді қызметтерге жолдау сүйемелдеудің ажырамас бөлігі болуы тиіс.

Бұл көмек қосымша немесе «қалауы бойынша» көрсетілетін қызмет ретінде емес, постпенитенциарлық қолдаудың стандартты модулі ретінде қарастырылуы қажет.

Бостандыққа шыққаннан кейінгі алғашқы апталарда медициналық және психологиялық көмекке қол жеткізу нақты қамтамасыз етілуі тиіс. Ол үшін кезексіз немесе басым тәртіппен жазылу мүмкіндігі, алдын ала жолдама беру және жауапты маман арқылы бағыттау тетіктерін енгізу ұсынылады.

6) Ведомствоаралық өзара іс-қимыл регламенті: бірыңғай мерзімдер, жауапты тұлғалар және ақпарат алмасу

Норма мен нақты тәжірибе арасындағы алшақтықты жою үшін ведомствоаралық өзара іс-қимылдың нақты регламенті қажет.

Бұл регламентте мыналар айқын бекітілуі тиіс: маршруттың әр кезеңіне кім жауап береді; әрбір әрекет қандай мерзімде орындалады; ақпарат қандай тәртіппен беріледі; соңғы нәтиже үшін кім жауапты болады.

Мемлекеттік жүйе құқықты қорғаудың бірыңғай тәртібін қалыптастырмайтын, бір-бірінен бөлек формалды қабылдаулар мен рәсімдердің жиынтығы ретінде емес, үйлесімді жұмыс істейтін тұтас жария билік механизмі ретінде әрекет етуі керек.

Бұл үшін өтінішті қараудың үздіксіздігі, ведомствоаралық байланыс және нәтижеге дербес жауапкершілік қамтамасыз етілуі қажет. Әйтпесе әйел бір органнан екінші органға жіберіліп, жүйе ішінде адасып жүреді, ал құқық қағазда бар болғанымен, нақты өмірде іске аспай қалады.

2. Контекст және құқық қолдану мәселесі

2.1. Бостандыққа шыққан адамдарды әлеуметтендіру жөніндегі заңнамалық талаптар (Қазақстан Республикасының «Пробация туралы» Заңы логикасында)

Қазақстан Республикасының «Пробация туралы» Заңы бойынша пробация ведомстволық қадағалау ретінде емес, қайталама қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алуға арналған бақылау және әлеуметтік-құқықтық сипаттағы жеке айқындалатын шаралар мен қызмет түрлерінің жүйесі ретінде құрылған.

Пробация — қадағалау үшін қадағалау емес, заңмен бекітілген шаралар жүйесі. Заң [пробацияны](#) адамның мінез-құлқын түзетуге және қайталама құқық бұзушылықтардың алдын алуға бағытталған бақылау және әлеуметтік-құқықтық шаралардың жиынтығы ретінде айқындайды.

Пробацияның мақсатты нәтижесі — бостандыққа шыққан адамдардың ресоциализациясы мен әлеуметтік бейімделуі. Оның нормативтік [мақсаты қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етумен тығыз байланысты](#): бұл мақсат сотталған адамдарды ресоциализациялау, сондай-ақ қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінен босатылған адамдарды әлеуметтік бейімдеу және оңалту арқылы іске асуы тиіс.

Заң [пробацияны екі өзара байланысты бағытта іске асыруды көздейді](#): бақылау және әлеуметтік-құқықтық көмек.

Ресми [түсіндірмелер](#) де пробацияның тек бақылау арқылы ғана емес, пробация қолданылатын адамдарға қатысты жәрдем көрсету және қолдау шаралары, яғни әлеуметтік-құқықтық көмек арқылы да жүзеге асырылатынын бекітеді.

ҚҰЗЫРЕТТЕРДІ БӨЛУ: ПРОБАЦИЯ «ҰЙЫМДАСТЫРАДЫ ЖӘНЕ СҮЙЕМЕЛДЕЙДІ», АЛ КӨМЕК «КӨРСЕТІЛЕДІ». ҚҰҚЫҚТЫҚ РӨЛДЕРДІ БӨЛУ МОДЕЛІ [МЫНАДАЙ](#):

- пробация қызметі пробациялық бақылауды жүзеге асырады және әлеуметтік-құқықтық көмек алуға жәрдемдеседі;
- әлеуметтік-құқықтық көмекті жергілікті атқарушы органдар және өз құзыреті шегінде өзге де уәкілетті құрылымдар көрсетеді.

Әлеуметтік-құқықтық көмек — қосымша кеңес беру ғана емес, нормативтік тұрғыдан реттелген қызметтер жиынтығы. **Әлеуметтік қолдаудың тәртібі мен мазмұны тиісті қағидаларда нақтыланады:** көмек нақты бағыттар бойынша жәрдем көрсетуді және субъектілердің өзара іс-қимылының рәсімдік алгоритмдерін қамтиды.

Демек, мемлекеттің бұл саладағы міндеті екі элемент қатар жұмыс істегенде ғана толық орындалады. Көмексіз бақылау заңның мақсатына жеткізбейді, ал пробацияның ұйымдастырушы контуринсыз көрсетілген көмек тұрақты нәтижені қамтамасыз ете алмайды.

Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінде пробация жүктелген міндеттердің орындалуын бақылау мен пробация қызметінің есебінде тұрған адамдарды әлеуметтік-құқықтық сүйемелдеуді біріктіретін кешенді тетік ретінде құрылған.

Осы мағынада пробация тек қадағалау құралы емес, ресоциализация арнасы ретінде де әрекет етеді. Ол қолдау шараларына қол жеткізуді, әлеуметтік құқықтар мен байланыстарды қалпына келтіруді көздейді.

Қазақстан Республикасының **«Пробация туралы»** Заңы реттеудің базалық шеңберін белгілейді: пробацияның ұғымы мен мақсатын айқындайды, оның мақсаттары мен міндеттерін тұжырымдайды, жұмыс істеу қағидаттарын, пробация түрлерін, сондай-ақ уәкілетті органдар мен процеске қатысушылар өкілеттіктерінің жалпы құрылымын бекітеді.

Заңға тәуелді реттеу пробацияның әлеуметтік құрамдасының рәсімдік жағын нақтылайды. Онда пробациялық бақылау белгіленген адамдарға және нормативтік талаптармен қамтылатын өзге де санаттарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету және оны алуға жәрдемдесу қағидалары бекітіледі.

Қазақстан Республикасының «Пробация туралы» Заңы пробацияны қадағалау функциясы ретінде емес, адамдардың мінез-құлқын түзетуге және қайталама құқық бұзушылықтардың алдын алуға бағытталған бақылау және әлеуметтік-құқықтық шаралар жүйесі ретінде бекітеді.

Заңның мақсаты мен міндеттерінен мемлекеттің бостандыққа шыққан адамды кешенді сүйемелдеуді қамтамасыз етуге міндетті екені туындайды. Құқыққа сай мінез-құлық тек бақылау арқылы емес, әлеуметтік бейімдеу және оңалту шараларына нақты қол жеткізу арқылы қамтамасыз етілуі тиіс.

ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ СУБЪЕКТИЛЕР АРАСЫНДА ФУНКЦИЯЛАРДЫ БӨЛУДІ КӨЗДЕЙДІ:

- Пробация қызметі пробациялық бақылауды жүзеге асырады және жеке айқындалатын шаралардың қолданылуын ұйымдастырады. Бұған адамды әлеуметтік-құқықтық көмек алу үшін тиісті субъектілерге жолдау және өзара іс-қимылды үйлестіру кіреді.
- Жергілікті атқарушы органдар мен өзге де уәкілетті ұйымдар Үкімет бекіткен қағидаларда көзделген бағыттар бойынша әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетуді қамтамасыз етеді.
- Бірінші деңгейде заңнамада және заңға тәуелді актілерде тікелей көзделген әрекеттердің орындалған-орындалмағаны тексеріледі. Сондай-ақ бұл әрекеттердің құжатпен расталғаны бағаланады.

КЕМІНДЕ МЫНА ӨЛШЕМДЕР БАҒАЛАНУҒА ТИІС:

- **Шаралардың жеке даралануы**
Есепте тұрған адам үшін нақты, орындалатын шаралар мен әрекеттер пакеті қалыптастырылды ма, әлде оның мәртебесі тек формалды түрде тіркелді ме?
- **Қызметтер жүйесіне жолдау**
Адам көзделген көмекті алу үшін жергілікті атқарушы органдарға және тиісті ұйымдарға жолданды ма? Бұған оқыту, жұмыспен қамтуға жәрдемдесу және қолдаудың өзге де түрлері кіреді.
- **Ведомствоаралық үйлестіру**
Пробация қызметі мен жергілікті атқарушы органдар арасындағы өзара іс-қимылды растайтын дәлелдер бар ма? **Мысалы:** сұрау салулар, жауаптар, көмектің көрсетілгені немесе оны көрсету мүмкін болмағаны туралы хабарламалар.

Мұндай дәлелдер болмаған жағдайда, рәсімдік міндеттер тиісті деңгейде орындалмаған деп бағалауға негіз бар. Бұл — құқық қолдану тәжірибесіндегі кемшілік.

Екінші деңгейде қабылданған шаралар заңда көзделген нәтижелерге алып келді ме деген сұрақ бағаланады. Яғни бұл шаралар әлеуметтік бейімделуге, оңалтуға және қайталама қылмысты азайтуға нақты әсер етті ме?

ҚҰҚЫҚТЫҚ МАҢЫЗЫ БАР КӨРСЕТКІШТЕР МЫНАЛАР:

- бостандыққа шыққаннан кейін жұмысқа орналасу және/немесе кәсіптік оқудан өту;
- құжаттарды қалпына келтіру және тіркеу рәсімдерінен өту — құқықтар мен қызметтерге қол жеткізудің негізгі шарты ретінде;
- қағидаларда көзделген бағыттар бойынша әлеуметтік-құқықтық көмекті нақты алу;
- пробациялық бақылауда тұрған адамдар арасында қайталама құқық бұзушылықтардың азаюы.

Егер формалды әрекеттер орындалғанымен, аталған нәтижелер жүйелі түрде қамтамасыз етілмесе, бұл екі мәселенің бірін көрсетеді: не рәсімдердің жеткілікті айқын еместігін және реттеудің өзара үйлеспеуін, не орындаудың институционалдық кемшіліктерін.

Мұндай кемшіліктерге ведомствоаралық алшақтықтар, міндетті ең төменгі әрекеттердің болмауы, сондай-ақ адамды нақты қызметтерге жолдаудың тиімді тетіктерінің жеткіліксіздігі жатады.

Қазақстан Республикасының «Пробация туралы» Заңы бойынша мемлекет пробациялық бақылау мен әлеуметтік-құқықтық көмектің бірыңғай тетігін қамтамасыз етуге міндетті. Бұл модельде Пробация қызметі бақылауды жүзеге асырып, сүйемелдеуді ұйымдастырады, ал жергілікті атқарушы органдар мен уәкілетті ұйымдар белгіленген қағидаларға сәйкес нақты көмек көрсетеді.

2.2. Құқыққолдану проблемасы

Әлеуметтік-құқықтық көмек пробацияның тең мағыналы құрамдасы ретінде нормативтік деңгейде танылғанымен, құқық қолдану тәжірибесінде ең осал тұс — пробациялық сүйемелдеу мен сыртқы қызметтер жүйесінің түйіскен жері болып отыр. Бұл, ең алдымен, тіркеу мен құжаттар, тұрғын үй, жұмыспен қамту, медициналық және психологиялық көмек, сондай-ақ отбасылық-құқықтық мәселелерге қатысты.

Негізгі тәуекел құқықтық реттеудің жоқтығынан ғана емес, оны іске асыру механизміндегі үзілістен туындайды. Өйткені адамды пробация есебіне қою, яғни Пробация қызметінде ресми тіркеу, пробациялық бақылау белгілеу, міндеттер мен сүйемелдеу шарттарын айқындау өздігінен әлеуметтік-құқықтық көмекке нақты қол жеткізуді қамтамасыз етпейді.

Соның нәтижесінде есепте тұрған адамның құқықтық мәртебесі формалды деңгейде қалып, әлеуметтік бейімделуге қажетті қызметтерді нақты алуға айналмайды.

Әйелдер үшін бұл үзіліс гендерлік сипаттағы осалдық факторларына байланысты күшейе түседі. Бұл факторлар пробация тетігіне қосымша жүктеме түсіріп, оның ведомствоаралық шектеулерін айқын көрсетеді.

АТАП АЙТҚАНДА, ӘЙЕЛДЕР МЫНАДАЙ ТӘУЕКЕЛДЕРГЕ ЖИІ ҰШЫРАЙДЫ:

- тұрғын үй мен тіркеуден айырылу ықтималдығының жоғары болуы;
- отбасылық байланыстардың үзілуі және балалармен қарым-қатынасты жоғалту қаупі;
- бұған дейін зорлық-зомбылық көрген тәжірибенің және соған байланысты психоэмоциялық салдардың жиі кездесуі;
- еңбек нарығында және қоғамда айқын стигматизацияға ұшырау;
- бір мезетте бірнеше түрлі көмекке мұқтаж болу: әлеуметтік, құқықтық, медициналық және психологиялық қолдау. Бұл көмектерді әртүрлі субъектілер көрсеткенімен, оларды біріктіретін ортақ сүйемелдеу бағыты жиі болмайды.

ӘЙЕЛДЕРДІҢ РЕИНТЕГРАЦИЯСЫНДА МЫНА МӘСЕЛЕЛЕР ЕРЕКШЕ МАҢЫЗҒА ИЕ:

- балалар үшін жауапкершілік және отбасылық байланыстарды қалпына келтіру қажеттігі бұған қорғаншылық, балалармен байланыс, кездесу тәртібі және балаға қатысты өзге де заңдық маңызы бар қатынастар кіреді;
- стигматизация және оның жұмысқа орналасу мен тұрғын үйге нақты қол жеткізуге әсері оның ішінде жұмыс берушілер мен жалға берушілердің сенімсіздігі, сондай-ақ бейресми кедергілер;
- медициналық және психологиялық қолдауға жоғары қажеттілік бұл жарақаттаушы тәжірибені және ұзақ мерзімді сүйемелдеуге мұқтаждықты ескере отырып қарастырылуы тиіс;
- қайта виктимизация қаупі оның ішінде тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қайта тап болу, экономикалық тәуелділіктің қайта өндірілуі және соның салдарынан қауіпсіз емес өмірлік стратегиялар мен екінші мәрте маргинализация қаупінің артуы.

Осылайша, пробацияның заңда көзделген әлеуметтік-құқықтық құрамдасы іс жүзінде ведомствоаралық өзара іс-қимылдың сапасына және үздіксіз, біртұтас **«сквозной маршруттың»** болуына тәуелді.

Мұндай маршрут болмаған жағдайда пробация бақылау функциясына дейін тарылып, өзінің ресоциализациялық тиімділігін жоғалту қаупіне ұшырайды.

2.3. Деректерді талдау

Бостандыққа шыққан әйелдерді ресоциализациялаудың қолданыстағы моделі формалды түрде бақылау мен әлеуметтік-құқықтық көмекті қатар қамтиды. Алайда сауалнама деректері құқық қолданудағы негізгі тәуекелдер сүйемелдеу мен сыртқы қызметтер жүйесінің түйіскен тұсында шоғырланатынын көрсетеді: жұмысқа орналасу, тұрғын үй, құжаттар мен тіркеу, психологиялық бейімделу және отбасылық мәселелер.

Соның нәтижесінде әлеуметтік-құқықтық көмек жиі нақты нәтиже беретін тетік ретінде емес, формалды рәсім ретінде қабылданады: респонденттердің **45%-ы** пробация қызметінің жұмысын «орташа» деп, яғни көбіне қадағалаушы сипатта бағалаған; **17%-ы** оны төмен деп, қолдаудың жеткіліксіз екенін көрсеткен; тек **38%-ы** ғана пробацияны жоғары, яғни нақты көмек көрсететін жүйе ретінде бағалаған.

Сауалнама нәтижелері бойынша іріктеменің негізгі бөлігін еңбекке қабілетті жастағы әйелдер құрады: **31–40 жас — 44%, 21–30 жас — 28%, 41–50 жас — 20%**, ал өзге жас топтары, яғни 20 жасқа дейінгі және 50 жастан асқан әйелдер — 8%. Бұл респонденттердің басым бөлігі экономикалық дербестік пен әлеуетті жұмыспен қамтылудың ең белсенді кезеңіндегі әйелдер екенін көрсетеді. Мұндай жағдайда соттылықтың болуы еңбек және әлеуметтік бейімдеуге бағытталған пробация шараларының маңызын тікелей арттырады.

Отбасылық жүктеме факторы да айқын көрінеді: респонденттердің 72%-ының кәмелетке толмаған балалары бар. Бұл көрсеткіш құқықтық тұрғыдан әлеуметтік осалдықтың күшейген белгісі әрі тиімді реинтеграцияның қоғамдық маңызы жоғары екенін көрсететін индикатор ретінде бағалануы тиіс. Себебі мұнда әлеуметтік қолдауға қол жеткізу, тұрақты табыс, тұрғын үй тұрақтылығы және отбасылық байланыстарды қалпына келтіру сияқты өзара байланысты құқықтар мен міндеттер қозғалады.

Іріктеме екі негізгі сипаттың тоғысуымен ерекшеленеді: еңбекке қабілетті жас және аналық жауапкершілік. Сондықтан пробация тетігі бұл топқа қатысты формалды бақылаумен шектелмей, әлеуметтік бейімделуге қажетті қызметтерге нақты қол жеткізуді қамтамасыз ететін ведомствоаралық сүйемелдеуді іске қосуы қажет.

Респонденттердің отбасылық жағдайы мынадай болды: **58%-ы** өзін жалғызбасты, ажырасқан немесе жесір ретінде көрсеткен; **32%-ы** тіркелген немесе іс жүзіндегі некеде тұрады. **Бұл арақатынас реинтеграциялық әлеуетті бағалау үшін тікелей**

маңызды: тұрақты отбасылық қолдауы жоқ әйелдердің басым болуы постпенитенциарлық кезеңде тұрғын үй және экономикалық тұрақсыздық қаупін арттырады әрі мемлекеттік және жергілікті әлеуметтік көмек тетіктерінің қолжетімділігіне тәуелділікті күшейтеді.

Еңбекке қабілетті жастағы аналардың үлесінің жоғары болуы реинтеграция механизміне қосымша жүктеме түсіреді. Себебі заңды табыс пен қауіпсіз баспанаға қажеттілік бірден туындайды. Ал бұл қажеттіліктер стигма мен әлеуметтік қысым жағдайында қанағаттандырылмаса, екінші мәрте маргинализация және криминогендік ортаға қайта тартылу қаупі артады.

Осы топ үшін басты мәселе — **«есепте тұрған адам» деген формалды мәртебе емес, ведомствоаралық маршруттың нақты жұмыс істеуі:** тұрғын үй, жұмыспен қамту, қызметтерге қол жеткізу және отбасылық байланыстарды қалпына келтіруде қолдау көрсету.

Респонденттердің білім деңгейі еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілікті шектейтін профильмен сипатталады: орта арнаулы білім — **46%**, жалпы орта білім — **41%**, жоғары білім — **13%**. Бұл қатысушылардың басым көпшілігі базалық немесе қолданбалы біліктілікке ие екенін көрсетеді. **Демек, оларға жұмысқа орналасу кезінде мақсатты сүйемелдеу қажет:** кәсіби бағдар, оқыту, дағдыларды растау және жұмыспен қамту процесін сүйемелдеу.

Қылмыстық жауаптылыққа тартылғанға дейінгі еңбек мәртебесі формалды еңбек нарығымен байланыстың әлсіз болғанын көрсетеді: бейресми жұмыспен қамтылу — **52%**, жұмыссыздық — **33%**, ресми жұмыспен қамтылу — **15%**. Яғни әйелдердің 85%-ы тұрақты заңды еңбек өрісінен тыс болған.

Құқықтық және әлеуметтік-басқарушылық тұрғыдан бұл әлеуметтік кепілдіктердің жоқтығын немесе өте шектеулі болуын білдіреді: тұрақты табыс, зейнетақы және әлеуметтік аударымдар, сақтандыру, еңбек құқықтары және негізсіз жұмыстан шығарудан қорғану.

Бейресми жұмыспен қамтылу мен жұмыссыздықтың басымдығы тұрақты өмірлік стратегиялардың, формалданған еңбек дағдыларының және әлеуметтік кепілдіктерге қол жеткізудің жүйелі тапшылығын көрсетеді.

Постпенитенциарлық кезеңде бұл тәуекел факторы күшейеді: бостандыққа шыққан әйелдер қысқа мерзім ішінде табыс пен базалық тұрақтылықты қамтамасыз етуге мәжбүр болады, ал соттылық мәртебесі, стигма және әлсіз еңбек тарихы заңды еңбекке жолды тарылтады.

Сондықтан осы топқа қатысты пробацияның тиімділігі әйелді есепке қою фактісімен емес, жүйенің оны формалды жұмыспен қамтуға және әлеуметтік-құқықтық көмек шараларына нақты жеткізе алу қабілетімен бағалануы тиіс.

Сауалнама бойынша ұстау жағдайларын бағалау былай бөлінді: респонденттердің 76%-ы жағдайларды **«жақсы/қанағаттанарлық»**, ал 24%-ы **«қанағаттанарлықсыз»** деп сипаттаған. Бұл көрсеткіш қарым-қатынас стандарттарының сақталуын құқықтық бағалау үшін маңызды. Алайда ол бостандыққа шығуға және кейінгі бейімделуге дайындық мәселесін толық ашпайды. Өйткені реинтеграция тәуекелдері режим сапасымен ғана емес, денсаулық жағдайымен, қолдау ресурстарымен және қызметтерге қол жеткізумен де байланысты.

Көмекке қатысты сұраныстар шұғыл сүйемелдеу шараларының басымдығын көрсетті: психологиялық қолдау — 65%, медициналық көмек — 42%, заңгерлік кеңес — 18%. Ең жоғары сұраныс психологиялық қолдауға тиесілі. Бұл бостандыққа шыққанға дейін және шыққаннан кейінгі алғашқы айларда психоэмоциялық тұрақтылықты қалпына келтіру қажеттігі жоғары екенін көрсетеді.

Постпенитенциарлық кезеңдегі әйелдердің психикалық жағдайын **«жеке мәселе»** немесе факультативті қызмет ретінде қарастыруға болмайды. 65% деңгейіндегі сұраныс оны ресоциализация тиімділігінің жүйелі шартына айналдырады. Қолжетімді психологиялық көмек болмаған жағдайда әлеуметтік-құқықтық сипаттағы жеке шараларды іске асыру қиындайды, мінез-құлықтық үзілістер, отбасы мен қауымдастықтағы қақтығыстар, сондай-ақ деструктивті әлеуметтік байланыстарға қайта оралу қаупі артады.

Демек, пробация мен ведомствоаралық сүйемелдеудің тиімділігін бағалау кезінде бақылау рәсімдерінің формалды орындалуын ғана емес, үздіксіз психологиялық және медициналық-әлеуметтік қолдаудың нақты қамтамасыз етілуін де ескеру қажет. Бұл — қайталама қылмыстың алдын алудың маңызды құрамдасы.

Сауалнама нәтижелері бойынша реинтеграцияның негізгі кедергілері мынадай болды: жұмысқа орналасу — 68%; оның ішінде соттылық пен стигмаға байланысты бас тартулар бар; тұрғын үй мәселесі — 42%, соның ішінде баспананың болмауы және туыстармен қақтығыстар; құқықтық мәселелер — 35%, яғни құжаттар, тіркеу, сот және талап қою рәсімдері.

Жұмыспен қамту мен тұрғын үй басқа әлеуметтік құқықтарды іске асырудың және қызметтерге қол жеткізудің базалық алғышарттары болып табылады. Ал құжаттар

мен тіркеу заңдық «кіру тосқауылы» қызметін атқарады: олар болмаған жағдайда жұмысқа орналасу, әлеуметтік қолдау алу және көзделген көмек тетіктерін пайдалану қиындайды. Нәтижесінде адамның құқықтық мәртебесі нақты кепілдіктерге қол жеткізуге айналмайды.

Өз бетінше өмір сүруге дайындықты бағалау аралас көрініс берді: 55% респондент өзіне сенімді екенін айтса, 45% қорқыныш, мазасыздық және әлеуметтік сенімсіздік бар екенін көрсеткен. Бұл көрсеткіштерді тек субъективті сезім ретінде емес, сүйемелдеуге қажеттіліктің құқықтық маңызы бар индикаторы ретінде қарастыру қажет. Мазасыздық деңгейі жоғары болған жағдайда бейімделу кезеңінің үзілуі және қауіпсіз емес әлеуметтік байланыстарға қайта оралу қаупі күшейеді.

Стигматизация деңгейі де жоғары: 74% респондент өзіне қатысты теріс көзқарасқа тап болған, 26% мұндай қысымды сезінбеген. Құқықтық тұрғыдан бұл ішкі интеграцияға дайындық болған күннің өзінде, нақты әлеуметтік орта заңды өмір сүру құралдарына қол жеткізуді шектейтінін білдіреді. Бұл, ең алдымен, жұмысқа қабылдаудан бас тарту (68%) және тұрғын үйдің қолжетімсіздігі (42%) арқылы көрінеді.

Басқаша айтқанда, заңға бағынатын өмір сүруге ниет пен оны кемсітушілік тәжірибелері жағдайында нақты іске асыру мүмкіндігі арасында объективті алшақтық қалыптасады.

ДЕРЕКТЕРДІ САЛЫСТЫРУ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГЕНДЕРЛІК МАҢЫЗЫ БАР ФАКТОРЛАРДЫҢ ТОҒЫСУЫНАН ТУЫНДАЙТЫН ТҰРАҚТЫ «РЕЦИДИВ ТҰЗАҒЫН» БӨЛІП КӨРСЕТУГЕ МҮМКІНДІК БЕРЕДІ:

соттылық пен стигмаға байланысты заңды
жұмыстың болмауы немесе қолжетімсіздігі;

тұрғын үй тұрақсыздығы және жанжалды отбасылық
қатынастарға тәуелділік;

құжаттар мен тіркеуге байланысты заңдық тосқауылдар, олар
қызметтер мен формалды қолдау шараларына жолды бөгейді;

психозмоциялық осалдық, яғни қорқыныш пен мазасыздық, бұл сыртқы ресурстарға тәуелділікті күшейтеді;

бірнеше түрлі қажеттіліктің қатар болуы және оларды шешу үшін ведомствоаралық сүйемелдеу қажет болғанымен, кепілдендірілген бағыттау маршрутының болмауы.

Осы конфигурацияда қызметтерге нақты қол жеткізумен қамтамасыз етілмеген пробациялық есеп негізінен бақылау режиміне айналып кетеді. Мұндай жағдайда пробация ресоциализация міндетін толық орындай алмайды, өйткені заңға бағынатын өмірдің негізгі шарттары — жұмыс, тұрғын үй және құқықтарға заңдық қолжетімділік — әйелдердің едәуір бөлігі үшін қол жетпес деңгейде қала береді.

Аналық жауапкершілік — әрі тәуекел факторы, әрі мотивация көзі

Сауалнама деректеріне сәйкес, респонденттердің 72%-ының кәмелетке толмаған балалары бар. Құқықтық тұрғыдан бұл әлеуметтік жауапкершіліктің жоғары екенін және реинтеграция үшін уақыттың әлдеқайда тығыз екенін білдіреді.

Табыс пен тұрғын үйге жедел қол жеткізу мүмкіндігі болмаған жағдайда әйелдер амалсыз өмір сүру стратегияларына сүйенуге мәжбүр болуы мүмкін. Мұндай жағдайда пайдакүнемдік сипаттағы қайталама құқық бұзушылық тәуекелін жеке адамның «**таңдауы**» ретінде ғана емес, құрылымдық осалдық пен базалық кепілдіктерге қол жеткізудегі институционалдық тапшылықтың салдары ретінде бағалау қажет.

Сотталғанға дейінгі экономикалық депривация — постпенитенциарлық тұрақсыздықтың алғышарты

Қылмыстық жауаптылыққа тартылғанға дейін әйелдердің 85%-ы ресми еңбек өрісінен тыс болған: олар не бейресми жұмыспен қамтылған, не жұмыссыз болған.

Бұл көрсеткіш олардың формалды әлеуметтік тетіктерге әлсіз қосылғанын **көрсетеді**: әлеуметтік аударымдар, еңбек кепілдіктері, тұрақты табыс және еңбек құқықтарын қорғау мүмкіндіктері шектеулі болған.

Соның салдарынан бостандыққа шыққаннан кейінгі алғашқы айларда реинтеграцияның бастапқы мүмкіндіктері төмендейді және сыртқы қолдауға тәуелділік күшейеді.

Мәлімделген дайындық пен нақты кедергілер арасындағы сыни алшақтық

Респонденттердің **55%-ы** өз бетінше өмір сүруге дайын екенін айтқанымен, сонымен қатар **68%-ы** еңбекке орналасу кедергілерін, оның ішінде соттылыққа байланысты бас тартуларды, ал **74%-ы** стигматизация жағдайларын көрсеткен.

Бұл сәйкессіздіктің құқықтық мәні мынада: нәтижелі ведомствоаралық сүйемелдеумен бекітілмеген қадағалау шаралары осалдықтың негізгі себептерін жоя алмайды.

Демек, кемсітушілік сипаттағы кедергілер басым болып, базалық ресурстарға қол жеткізу шектеулі болған жағдайда, нақты қызметтермен қамтамасыз етілмеген пробациялық есеп ресоциализация және қайталама қылмыстың алдын алу мақсаттарын толық іске асыра алмайды.

3. Ұсынылатын шаралар

Зерттеу талдауы негізгі тәуекелдер өзегін айқындады: тұрғын үй, жұмысқа орналасу, стигматизация және отбасылық қақтығыстар. Осыған байланысты Пробация қызметінің жұмысына «Ведомствоаралық бағыттау матрицасын» енгізу ұсынылады.

Бұл тетік сотталғандармен жұмысты кейс-менеджмент қағидатына көшіруге мүмкіндік береді. Мұнда бір домендегі тәуекел, мысалы тіркеудің болмауы, жеке мәселе ретінде қарастырылмайды. Керісінше, ол бірыңғай хаттама аясында аралас ведомстволардың — Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі, Денсаулық сақтау министрлігі, жергілікті атқарушы органдар және өзге де құрылымдардың ресурстарын автоматты түрде іске қосуға негіз болады.

ҚАЗІРГІ ҚҰҚЫҚ ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ ЖАЗАНЫ ФОРМАЛДЫ ОРЫНДАУҒА КӨБІРЕК БАҒДАРЛАНҒАН. БҰЛ «РЕЦИДИВ ТҰЗАҒЫН» ҚАЛЫПТАСТЫРАДЫ. ОСЫҒАН БАЙЛАНЫСТЫ НОРМАТИВТІК РЕТТЕУДІҢ ЕКІ ДЕҢГЕЙЛІ ЖҮЙЕСІН ЕНГІЗУ ҰСЫНЫЛАДЫ:

1. Заңнамалық деңгей — ҚАК / «Пробация туралы» Заң
Ресоциализацияның нәтижелілігі қағидатын және мемлекеттің
ведомствоаралық қолдауды қамтамасыз ету міндетін бекіту.

2. Заңға тәуелді деңгей — ведомствоаралық бұйрық / стандарт
Интегралды көрсеткішті есептеу әдістемесін және мониторинг
регламентін бекіту.

Операциялық анықтама: сәтті реинтеграция — бостандыққа шыққаннан кейінгі алғашқы 180 күн ішінде бес негізгі домен бойынша әлеуметтік қауіпсіздіктің тұрақты шегіне қол жеткізу және «**сыни үзілістердің**» болмауы.

Формализмді болдырмау үшін KPI жүйесін енгізу қажет. Ол базалық, яғни міндетті индикаторлардан және кеңейтілген индикаторлардан тұруы тиіс.

Домен	Негізгі индикатор	Осал тетік (Trigger)
Құқықтық	Құжаттың, ЖСН-нің және тіркеудің болуы	30-күні құжаттар мен тіркеудің болмауы
Тұрғын үй	Қауіпсіз және тұрақты тұратын орынның болуы	Үйсіз қалу немесе агрессормен бірге тұру
Экономикалық	Заңды табыстың немесе жұмыспен қамту траекториясының болуы	60-күні табыс пен еңбек бағытының болмауы
Медициналық	МСАК-қа тіркелу және бастапқы скринингтен өту	Жоғары қажеттілік болғанына қарамастан көмектің көрсетілмеуі
Институционалдық	Жеке реинтеграция жоспарының болуы және белсенді бағыттау	Нақты жолдамаларсыз формалды бақылау

Интегралды сәтті реинтеграция көрсеткішін есептеу әдістемесі домендік бағалауға негізделеді. Әрбір бес домен бойынша — құқықтық, тұрғын үй, экономикалық, әлеуметтік-медициналық және институционалдық домендер — кейстің мәртебесі 0–2 балл шкаласы бойынша белгіленеді:

0 балл — домен жабылмаған және ілгерілеу жоқ;

1 балл — домен жабылу процесінде, әрекеттер басталған, бірақ нәтиже жоқ;

2 балл — домен жабылған және нәтиже құжатпен расталған.

Қорытынды баға баллдарды қосу арқылы қалыптастырылады.

Ең жоғары көрсеткіш — **10 балл**.

Кейс 7/10 балдан төмен емес нәтижеге қол жеткізген және бірде-бір доменде сыни үзіліс болмаған жағдайда сәтті деп танылады. Кез келген доменде сыни үзілістің болуы кейсті жалпы баллына қарамастан сәтті санаттан автоматты түрде шығарады және күшейтілген ден қою хаттамасын іске қосады.

Англияның пенитенциарлық және пробациялық жүйесінде тәуекелдер мен қажеттіліктерді құрылымдық бағалау қолданылады. Онда тұрғын үй, жұмыспен қамту, психоактивті заттарды қолдану, ойлау мен мінез-құлық және басқа да бағыттар жеке бөлімдер ретінде бағаланып, қорытынды жиынтық баға сотталған адаммен жұмысты жоспарлау және тәуекелдерді басқару үшін пайдаланылады.

Канаданың федералдық қылмыстық-атқару жүйесі реинтеграция моделінде қауымдастықтағы серіктестерге сүйенеді. Олар тұрғын үй, қолдау және бағдарламалар ұсынады. Яғни реинтеграция ведомствоаралық және сектораралық қызметтер тізбегі ретінде қарастырылады.

Ведомствоаралық бағыттау матрицасы және тәуекел-менеджмент — R0-ден **R3-ке дейінгі тәуекел деңгейлеріне байланыстырылған нақты әрекет хаттамасы**. **Матрицаның қағидаты мынада:** бір домендегі тәуекел жеке қиындық ретінде емес, алдын ала белгіленген әрекеттері, жауапты тұлғалары және мерзімдері бар ведомствоаралық маршрутты іске қосуға негіз ретінде қарастырылады.

R2/R3 деңгейіндегі тәуекелдерге ден қою алгоритмі бойынша триггер анықталған жағдайда, мысалы тұрғын үйдің болмауы, зорлық-зомбылық қаупі немесе қанау тәуекелі, пробация органының кейс-менеджері R3 хаттамасын дереу іске қосады. Ол оқиғаны кейске тіркеп, аралас ведомстволарға міндетті сұрау салулар мен жолдамалар жібереді.

SLA, яғни қызмет көрсету деңгейі туралы келісім шеңберінде ден қоюдың шекті мерзімдері белгіленеді. Бұл процестің болжамдылығын және басқарылуын қамтамасыз етеді.

Тұрғын үй домені бойынша әйелді дағдарыс орталығына немесе басқа қауіпсіз тұратын орынға 24–48 сағат ішінде орналастыру көзделуі тиіс.

Құқықтық домен бойынша құжаттарды қалпына келтіру жөніндегі алғашқы әрекет, оның ішінде ХҚКО-ға жүгінуді ұйымдастыру және рәсімдеуді бастау, тәуекел анықталған сәттен бастап 24 сағат ішінде қамтамасыз етілуі керек.

Экономикалық домен бойынша 7 күн ішінде еңбек траекториясы қалыптастырылуы тиіс: жұмыспен қамту орталығына жолдау және жұмыспен қамту бағдарламаларына бастапқы бағыттау.

SLA орындалуын бақылау эскалация механизмі арқылы қамтамасыз етіледі. Егер аралас ведомстволар белгіленген мерзімдерді бұзса, кейс-менеджер жергілікті атқарушы орган басшылығы деңгейінде қызметтік эскалация бастайды. Бұл ретте кешігу себептері тіркеліп, түзету шаралары белгіленеді.

Енгізу жол картасы модельді басым түрде бақылау-қадағалау жүйесінен сервистік-реинтеграциялық жүйеге көшіруге бағытталған реттеуші қадамдар пакетін ұсынады.

Біріншіден, ұғымдық аппаратты нормативтік өрісте бекіту қажет. Атап айтқанда, «кейс-менеджмент», «**сыни үзіліс**», «реинтеграция домені» ұғымдарын енгізу ұсынылады. Бұл құқық қолдануды біріздендіруге және бағалаудың бірыңғай әдіснамасын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Екіншіден, ведомствоаралық ақпарат алмасуды цифрландыру ұсынылады. Ол үшін «**Пробация**» ақпараттық жүйесі мен жергілікті атқарушы органдардың, Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі жүйелерінің дерекқорлары арасында қорғалған дерек алмасу арнасын құру қажет. Бұл құжаттарды қайта-қайта сұратуды болдырмайды және әкімшілік кедергілерді азайтады.

Үшіншіден, модельді әлеуметтік-экономикалық профилі әртүрлі үш өңірде 6–9 ай мерзімге пилоттау орынды. Бұл рәсімдерді, жүктемені және нәтижелерді тексеруге мүмкіндік береді.

Төртіншіден, KPI басқару жүйесі сандық есептілікке емес, нақты өлшенетін нәтижелерге сүйенуі тиіс. Негізгі көрсеткіштер ретінде R3 сыни тәуекелдерін жабудың медиандық уақыты және интегралды көрсеткіш бойынша сәтті реинтеграциялар үлесі алынуы мүмкін.

Нормативтік актілерге арналған жобалық тұжырымдар мынадай болуы мүмкін:

Тиімділікті бағалау нормасы бойынша:

«Пробация органдары қызметінің тиімділігі сотталған адам есепке қойылған сәттен бастап 180 тәулік өткеннен кейін тіркелетін сәтті реинтеграцияның интегралды көрсеткішіне қол жеткізу арқылы бағаланады».

Бағыттау бойынша:

«Реинтеграция домендерінің кез келгенінде сыни тәуекел (R3) анықталған жағдайда уәкілетті органдар жол картасының іс-шараларын белгіленген

SLA-мерзімдерде іске асыруға міндетті, оның ішінде қауіпсіздікті және уақытша тұрғын үйді 48 сағатқа дейінгі мерзімде қамтамасыз етеді».

Ұсынылып отырған модель ресоциализацияны «қалаулы нәтиже» санатынан басқарылатын және өлшенетін процесс санатына көшіреді. SLA жүйесіне және домендік тәуекел-менеджментке көшу мемлекетке пенитенциарлық жүйеге жұмсалатын шығындарды оңтайландыруға және әлеуметтік шиеленіс пен рецидив деңгейін едәуір төмендетуге мүмкіндік береді.

Қайта криминалдану тәуекелін азайту үшін қарқынды сүйемелдеу хаттамасын енгізу

Бостандыққа шыққаннан кейінгі сыни кезеңде қайта криминалдану тәуекелдерін азайту мақсатында қарқынды сүйемелдеу хаттамасын, яғни кейс-менеджментті енгізу ұсынылады.

Процесті объективтендіру:

Пробация қызметіне адам есепке қойылған сәттен бастап 3 жұмыс күнінен кешіктірмей жеке реинтеграция жоспарын әзірлеу міндетін белгілеу қажет.

Институционалдық жауапкершілік:

Пробация қызметкеріне ведомствоаралық өзара іс-қимыл үйлестірушісі функциясын бекіту ұсынылады. Ол бенефициарды уәкілетті органдарға жедел жолдау құқығына ие болуы тиіс.

Нәтижелілік индикаторлары:

Аумақтық бөлімшелердің тиімділігін тұрғылықты жері бойынша тексерулер саны арқылы емес, «Құжаттар», «Тұрғын үй», «Еңбек» домендері бойынша 90 тәулік ішінде мақсатты көрсеткіштерге қол жеткізген адамдардың үлесі арқылы бағалау қажет.

ҚҰЖАТТАР МЕН ТІРКЕУДІҢ БОЛМАУЫНА БАЙЛАНЫСТЫ КЕДЕРГІЛЕРДІ ЖОЮ ҮШІН ҚАЖЕТ ШАРАЛАР

Превентивті верификация:

Жеке куәліктерді қалпына келтіру рәсімін түзеу мекемесі әкімшілігінің күшімен сотталған адам нақты босатылғанға дейін 6 ай бұрын формалдандыру қажет.

Мекенжай мәселесін шешудің құқықтық тетігі:

Азаматтарды тіркеу қағидаларына өзгерістер енгізіп, жеке реинтеграция жоспарын іске асыру мерзіміне әлеуметтік бейімдеу орталықтарының немесе серіктес ҰЕҰ-лардың мекенжайы бойынша уақытша тіркеу мүмкіндігін көздеу ұсынылады.

Әкімшілік қайталауды болдырмау:

Бас бостандығынан айыру орындарынан босап шыққан адамдар үшін ХҚКО арқылы «бір терезе» қағидатын енгізу және өтініштерді басым тәртіппен қарау қажет.

ЖҰМЫС ІЗДЕУ КЕЗІНДЕ СТИГМАҒА ТАП БОЛАТЫН ӘЙЕЛДЕР ҮШІН ҰСЫНЫЛАТЫН ШАРАЛАР:

Респонденттердің едәуір бөлігі жұмысқа орналасу кезінде стигмаға тап болатынын ескере отырып, мына шаралар ұсынылады:

Квоталау және преференциялар

Пробациядағы әйелдерді кемінде 6 ай мерзімге жұмысқа орналастыратын жеке кәсіпкерлік субъектілері үшін салықтық жеңілдіктер механизмін әзірлеу.

Кәсіби оқытудың үздіксіздігі:

Бас бостандығынан айыру орындарында басталған оқытудың үздіксіздігін қамтамасыз ету. Ол үшін ведомстволық оқу орталықтарын қысқа мерзімді кәсіптік оқытудың мемлекеттік бағдарламаларымен интеграциялау қажет.

Әлеуметтік келісімшарт:

Әлеуметтік көмек көрсету тетіктерін келісімшарт негізінде белсендірек пайдалану ұсынылады. Мұндай келісімшартта төлем алудың шарты ретінде белсенді жұмыс іздеу немесе оқудан өту белгіленуі мүмкін.

ТҰРҒЫН ҮЙГЕ ЖӘНЕ ДЕНСАУЛЫҚТЫ ҚОРҒАУҒА КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАРДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ:

Кепілдендірілген уақытша орналастыру

Жергілікті атқарушы органдарға тұрғын үйі жоқ әйелдер үшін дағдарыс орталықтарында 90 тәулікке дейінгі мерзімге орын резервтеу міндетін бекіту қажет.

Медициналық-әлеуметтік скрининг:

Пробация қызметінің міндетті қызметтері тізбесіне МӘМС шеңберінде тексеруден өтуге және психологиялық көмек алуға бастапқы бағыттауды енгізу ұсынылады. Бұл алғашқы 30 күн ішінде қамтамасыз етілуі тиіс.

Баланың мүддесін қорғау:

Ата-ана құқықтарын қалпына келтіру және отбасымен қайта қосылу рәсімдерін құқықтық сүйемелдеуді қамтамасыз ету қажет. Бұл баланың ең жақсы мүдделері қағидатына сүйене отырып және отбасылық ортаның қауіпсіздігі міндетті түрде тексерілген жағдайда жүзеге асырылуы тиіс.

ҰСЫНЫЛҒАН ШАРАЛАРДЫ ІСКЕ АСЫРУ КЕЗЕҢДЕРІ:

- **I Кезең — нормативтік-ұйымдастырушылық кезең**
Ішкі істер, әділет, денсаулық сақтау, еңбек және әлеуметтік қорғау органдарының өзара іс-қимылы жөніндегі ведомствоаралық регламентті әзірлеу және бекіту.
- **II кезең — пилоттық апробация**
Модельді референттік өңірлерде іске қосу және кейін бизнес-процестерге аудит жүргізу.
- **III кезең — заңнамалық бекіту**
Пилот нәтижелері негізінде Қылмыстық-атқару кодексіне және «Пробация туралы» Заңға өзгерістер енгізу.

Негізгі тиімділік көрсеткіші / KPI:

есепті жыл ішінде әкімшілік және қылмыстық құқық бұзушылық жасамай, реинтеграция бағдарламасын сәтті аяқтаған әйелдердің үлесі.

ПРОБАЦИЯ ЖҮЙЕСІН ҚАДАҒАЛАУ МОДЕЛІНЕН ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУШІ МОДЕЛЬГЕ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ:

**Пробация жүйесін қадағалау моделінен қалпына келтіруші
модельге көшіру халықаралық құқықтың үш іргелі тірегіне
сүйенеді:**

БҰҰ-ның Бангкок қағидалары

әйел тұтқындарға қарау және құқық бұзған әйелдерге қатысты бас бостандығынан айырумен байланысты емес шаралар туралы қағидалар;

БҰҰ-ның Токио қағидалары

бас бостандығынан айырумен байланысты емес шараларға қатысты стандартты ең төменгі қағидалар;

Еуропалық пробация қағидалары

Еуропа Кеңесінің пробация қағидалары, Recommendation CM/Rec(2010).

1. БҰҰ-ның Бангкок қағидаларына сәйкестік

Ұсынылып отырған шаралар пакеті әйел тұтқындарға қатысты қарым-қатынас жөніндегі БҰҰ қағидаларының, яғни Бангкок қағидаларының талаптарын тікелей іске асыруға бағытталған.

Гендерлік ерекшелік — 43–44-қағидалар: Бангкок қағидалары ресоциализация бағдарламалары әйелдердің гендерлік ерекшеліктерін ескеруі тиіс екенін бекітеді. Бұған балаларының болуы, бұрынғы жарақаттаушы тәжірибе және қолдауға ерекше қажеттілік кіреді.

Ұсынылған шаралар, әсіресе 5-шара — психоәлеуметтік қолдау және 6-шара — отбасылық мәселелерді сүйемелдеу, осы стандартты іске асырады. Олар әйелдің отбасымен қайта қосылуына арналған қауіпсіз әрі басқарылатын «қорғалған дәліз» қалыптастырады.

Бостандыққа шығаруға дайындық — 46–47-қағидалар: Халықаралық стандарттар реинтеграция процесін адам бостандыққа шыққаннан әлдеқайда бұрын бастауды талап етеді.

Осы тұрғыдан 2-шара — құжаттарды бостандыққа шыққанға дейін қалпына келтіру және 1-шара — алғашқы 90 күндік сүйемелдеу бағыты осы қағидалардың тікелей іске асуы болып табылады. Бұл шаралар түзеу мекемесінен шыққан сәтте пайда болатын «институционалдық бос кеңістікті» жоюға мүмкіндік береді.

2. Жазалаушы парадигмадан қалпына келтіруші әділетке көшу

Ұсынылған шаралардың тиімділігі олардың басты фокусты репрессивті бақылаудан криминогендік қажеттіліктерді жоюға ауыстыруында көрінеді.

«Тәуекел — қажеттілік — қабылдағыштық» теориясы / RNR моделі: Ғылыми тұрғыдан қарапайым қадағалау, яғни жазалаушы сипаттағы бақылау, рецидивті өздігінен азайтпайды. Қайталама қылмысты азайтатын нәрсе — адамның нақты тапшылықтарын мақсатты түрде жабу.

Ұсынылып отырған **домендік тәсіл** — тұрғын үй, жұмыс, денсаулық бағыттарын қатар қамту — әлемдік тәжірибеде қылмыстық белсенділікті әлеуметтік тұрақтандыру арқылы азайтудың мойындалған құралы.

Пробация және қоғамға қайта оралу саласындағы халықаралық дәлелді база да осыны растайды: қайталама криминалдық белсенділік тұрғын үй, жұмыспен қамту және мінез-құлықтық денсаулық сияқты негізгі әлеуметтік тұрақтандыру домендерімен жұмыс істегенде төмендейді. Бұл RNR логикасындағы криминогендік қажеттіліктерді нысаналы түрде жабуға негізделеді.

Сонымен бірге нәтиже домендер оқшау емес, сүйемелдеу және ведомствоаралық байланысқан қызметтер жүйесі ретінде іске асқанда анағұрлым **тұрақты** болады.

Әлеуметтік капитал және десистанс теориясы:

3-шара — жұмысқа орналастыру және **6-шара — отбасы** әйелдің әлеуметтік пайдалы байланыстарын қалыптастыруға бағытталған.

Криминологиялық зерттеулерге сәйкес, заңды табыс пен отбасы алдындағы жауапкершілік — құқық бұзушылықтан тежейтін ең күшті факторлардың бірі. Олар жазадан қорқудан да пәрмендірек болуы мүмкін.

3. Қоғамдық қауіпсіздік тетіктерін нақтылау

Қалпына келтіруші модель жазалаушы модельге қарағанда қоғам қауіпсіздігін жоғарырақ деңгейде қамтамасыз ете алады. Оның бірнеше себебі бар.

Қызметтер арқылы ашықтық және бақылау: Әйел **сүйемелдеу жүйесінде** болған кезде, ол мемлекеттік және қоғамдық қызметтермен тұрақты байланыста болады. Бұл оның жағдайын жай ғана полицияға тіркелуге келуден гөрі тереңірек әрі сапалы бақылауға мүмкіндік береді.

Яғни мұнда бақылау жазалау логикасымен емес, қызмет көрсету, қолдау және тәуекелді ерте анықтау логикасымен іске асады.

Қылмысқа итермелейтін триггерлерді бейтараптандыру: Әйелдер арасындағы құқық бұзушылықтардың едәуір бөлігі пайдакүнемдік сипатта болады: ұрлық, алаяқтық немесе есірткіге тәуелділікпен байланысты әрекеттер.

Құжат мәселесін шешу, тұрғын үйге қол жеткізу және қауіпсіз орта құру алғашқы апталардағы шұғыл мұқтаждықты азайтады. Ал дәл осы мұқтаждық әйелді бостандыққа шыққаннан кейін қайтадан қылмысқа итермелеуі мүмкін.

4. Экономикалық негіздеме (Cost–Benefit Analysis)

Мемлекет үшін жазалаушы модель әлдеқайда қымбатқа түседі. Бір сотталған адамды қылмыстық-атқару жүйесі мекемесінде ұстау бюджетке ай сайын едәуір шығын әкеледі.

Ал ресоциализация шаралары пакеті, тіпті субсидиялар мен тұрғын үйге жұмсалатын шығындарды қоса есептегеннің өзінде, орта мерзімде өзін ақтайды. **Мұндай модельдің экономикалық қайтарымы мынадан көрінеді:** әйел заңды еңбекке араласып, салық төлеушіге айналады; оның балалары мемлекеттік интернаттар мен дағдарыстық әлеуметтік жүйелердің қарауына өту қаупінен қорғалады; ал мемлекет қайталама қылмыс, қайта соттау және қайта қамау шығындарын азайтады.

Осылайша, қалпына келтіруші пробацация — тек гуманистік тәсіл емес. Бұл бюджет, қауіпсіздік және әлеуметтік тұрақтылық тұрғысынан да ұтымды мемлекеттік саясат.

Қорытынды

Халықаралық тәжірибе қалпына келтіруші, яғни реинтеграциялық модельдің тек құқық қорғау стандарты ғана емес, бюджет тиімділігінің де құралы екенін көрсетеді. Рецидивті және бас бостандығынан айыруға тәуелділікті азайту мемлекеттің пенитенциарлық жүйе мен қадағалауға жұмсайтын тікелей шығындарын қысқартады, сондай-ақ қайталама қылмыстың әлеуметтік-экономикалық залалын төмендетеді.

Эмпирикалық бағалаулар, атап айтқанда [WSIPP](#) және [RAND](#) деректері, оңалту және білім беру араласулары бойынша шығын мен пайданың оң арақатынасын [көрсетеді](#). [АҚШ пен Австралиядағы стратегиялар да осы логиканы институционалдандырады](#): түрме жүктемесін азайту және босайтын ресурстарды реинтеграцияға қайта инвестициялау.

Британдық құқықтық және құқық қолдану архитектурасында жазаны қоғам ішінде орындау шаралары, яғни [community-based disposals](#), ұқсас құқық бұзушылықтар мен құқық бұзушының салыстырмалы профилі жағдайында қысқа мерзімді бас бостандығынан айыруға қарағанда жиі тиімдірек әрі бюджет үшін арзанырақ екені жүйелі түрде негізделеді. [Бұл ұстаным Ұлыбритания Әділет министрлігінің аналитикалық материалдарында да, парламенттік дереккөздерде де көрініс табады](#): олар мұндай санкциялардың рецидивті азайту және пенитенциарлық жүйенің жүктемесін төмендету құралы ретіндегі дәлелді базасының күшейіп келе жатқанын көрсетеді.

Доктриналық тұрғыдан бұл [evidence-based sentencing](#), яғни дәлелге негізделген жаза тағайындау және қоғамдық қаражатты үнемді, мақсатты жұмсау қағидаты арқылы түсіндіріледі. Мұнда жазаның мақсаттары сақталады, бірақ оларды іске асыру жолы неғұрлым ұтымды және нәтижеге бағдарланған болады.

[Жазалаушы модельде мемлекет қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде бір сотталған әйелді ұстауға тұрақты шығын шығарады](#): тамақтандыру, киім-кешекпен қамтамасыз ету, коммуналдық қызметтер, күзет, медициналық қызмет көрсету және режимді әкімшілендіру. Ел көлемінде бұл елеулі бюджет шығындарын қалыптастырады. Өз табиғаты бойынша мұндай шығындар қосымша қоғамдық құн тудырмайды және ұстау жүйесінің шегінен тыс қоғамға пайдалы нәтижеге тікелей айналмайды.

Бұған қоса, жанама шығындар да қалыптасады. [Әйел түзеу мекемесінде болған кезде мемлекет көп жағдайда отбасылық байланыстардың үзілу салдарын](#)

өтеуге мәжбүр болады: әлеуметтік төлемдер, қорғаншылық, балаларды күтіп-бағу, соның ішінде интернаттық нысандарға арналған шығындар артады. **Отбасының әлеуметтік ыдырауы ұрпақаралық тәуекелдерді күшейтеді:** балалар осалдық аймағына түсіп, болашақта қылмыстық әділет жүйесінің шеңберіне жиірек тартылуы мүмкін. Бұл шығындардың жаңа айналымда қайта өндірілуін білдіреді.

Қалпына келтіруші модель, керісінше, қысқа мерзімді инвестиция моделі болып табылады. Ресоциализацияға жұмсалатын шығындар — жұмыс орындарын субсидиялау, уақытша қауіпсіз тұрғын үймен қамтамасыз ету, кейс-менеджерлер арқылы сүйемелдеу, медициналық және психологиялық көмекке қол жеткізу — уақыт жағынан шектеулі инвестициялар. Олардың мақсаты әйелді заңды экономикалық және әлеуметтік айналымға қайтару.

Бұл модельдің экономикалық мәні адамды **«бюджет тұтынушысы»** санатынан **«салық төлеуші»** және формалды экономика қатысушысы санатына көшіруде жатыр. Ұсынылып отырған тұжырымдама шеңберінде мұндай инвестициялардың өзін-өзі ақтау мерзімі **12–18 ай** деңгейінде бағаланады. Өйткені дәл осы кезеңде негізгі домендер — табыс, тұрғын үй, құжаттар, денсаулық және институционалдық байланыс — тұрақтанады.

Өзін-өзі ақтау тетіктері өлшенетін сипатқа ие:

- **Біріншіден, бұл — салықтық қайтарым.** Пробациядан кейін әйелдердің жұмысқа орналасуы жеке табыс салығы мен әлеуметтік аударымдар түріндегі түсімдерді қалыптастырады. Уақыт өте келе бұл түсімдер сүйемелдеу мен ведомствоаралық бағыттауға жұмсалған әкімшілік шығындарды жаба бастайды.
- **Екіншіден, «әлеуметтік мультипликатор» әсері іске қосылады.** Ананың отбасында қалуы және балалардың институционализациясының алдын алу бюджет жүктемесін азайтады. Себебі баланы интернаттық жүйеде ұстауға кететін шығын ересек адамға арналған қарқынды оңалту бағдарламасының құнымен салыстырмалы болуы мүмкін. Демек, бір сәтті реинтеграция мемлекет отбасының ыдырауы мен баланың интернаттық жүйеге өтуі жағдайында көтеретін екі немесе үш есе шығынның алдын алуы ықтимал.

Үшіншіден, рецидив құны төмендейді. Әрбір жаңа қылмыс — тергеу, сот, сараптамалар, жазаны орындау және қылмыстық-атқару жүйесінде қайта ұстау бойынша жаңа циклдік шығындар. Тұрғын үйдің, табыстың, құжаттардың және базалық қызметтерге қолжетімділіктің болмауы сияқты бастапқы себептерді жоюға бағытталған домендік тәсіл осы циклді үзуге және қайталанатын бюджет шығындарын болдырмауға мүмкіндік береді.

Қалпына келтіруші парадигманың қоғамдық қауіпсіздік кепілдігі қызметін де атқаратынын ерекше атап өткен жөн. Жазалаушы тәсіл көбіне симптомды оқшаулайды, бірақ криминогендік қажеттіліктерді жоймайды. Қалпына келтіруші модель тәуекелдің түпкі негіздерімен жұмыс істейді.

Заңды табыс пен қауіпсіз тұрғын үй болған жағдайда мүліктік құқық бұзушылық жасауға итермелейтін базалық себептер әлсірейді. Қанаушылық тәжірибелерге тартылу ықтималдығы төмендейді. Әлеуметтік тұрақтану адамның мінез-құлқын анағұрлым болжамды етеді.

Құжаттарды қалпына келтіру әйелді құқықтық өріске қайтарады және оны мемлекеттік сервистер үшін **«көрінетін»** етеді. Бұл бір жағынан қызметтерге қол жеткізуді кеңейтсе, екінші жағынан заңды бақылау тетіктері арқылы маршруттың басқарылуын арттырады.

Отбасы мен балаларды қолдау табиғи әлеуметтік бақылау қалыптастырады және құқық бұзушылықтан тежейтін тұрақты факторларды күшейтеді. Практикада мұндай тірек әлеуметтік негізі жоқ формалды қадағалаудан әлдеқайда тиімді болуы мүмкін.

Жүргізілген эмпирикалық материалдарды талдау нәтижесінде мынадай қорытындылар мен ұсынымдар тұжырымдалады.

Біріншіден, жүйелі тапшылық анықталды. Қолданыстағы пробация моделі қадағалау функциясымен шамадан тыс жүктелген және әлеуметтік қолдау ресурстарымен жеткілікті қамтамасыз етілмеген. Бұл зерттеу деректерімен сәйкес келеді: әйелдердің едәуір бөлігі жұмысқа орналасуды реинтеграцияның негізгі кедергісі ретінде көрсетеді, ал стигматизация мәртебе мен әлеуметтік байланыстарды қалпына келтіруге тұрақты тосқауыл ретінде тіркеледі.

Екіншіден, гендерлік осалдық расталды. Іріктемедегі аналардың жоғары үлесі «ана мен бала» бағыты бойынша арнайы хаттамаларды және әйелдің ресоциализациясымен қатар балалардың мүдделерін қорғайтын ведомствоаралық шешімдерді енгізуді талап етеді. Қолданыстағы рәсімдерде мұндай контур фрагментарлы түрде ғана бар және болжамды нәтижені қамтамасыз етпейді.

Үшіншіден, SLA-стандарттардың қажеттігі дәлелденді.

Ресоциализация жекелеген лауазымды тұлғалардың жеке бастамасына немесе «ізгі ниетіне» тәуелді болмауы тиіс. Ол нақты ден қою мерзімдері, ашық бағыттау жүйесі және бес домен бойынша KPI арқылы тіркелетін өлшенетін нәтижелері бар регламенттелген қызмет ретінде рәсімделуі керек.

Қорытынды ұсыным мынаған саяды: ұсынылған шаралар пакетін — алғашқы 90 күнге арналған бірыңғай сүйемелдеу маршрутынан бастап ведомствоаралық тәуекелдер матрицасы мен домендік KPI енгізуге дейін — шұғыл пилоттық режимде іске қосу орынды.

Бұл Қазақстан Республикасына халықаралық міндеттемелерді, соның ішінде қылмыстық әділет жүйесіндегі әйелдерге қатысты стандарттарды, БҰҰ-ның Бангкок қағидаларында бекітілген қағидаттарды орындауды күшейтуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар ел қазіргі заманғы, экономикалық тұрғыдан ұтымды және адамға бағдарланған әділет жүйесіне қарай қадам жасайды. Мұндай жүйеде қоғам қауіпсіздігі адамды қайта-қайта әрі қымбатқа түсетін оқшаулау арқылы емес, оның сәтті әлеуметтік-құқықтық бейімделуі арқылы қамтамасыз етіледі.